

Dr Ivo PAIĆ

Institut za međunarodni
radnički pokret, Beograd

UDK 329.285:141.82:930
(16. VI 1980)

UZ ODNOS MARKSIZMA I ANARHIZMA PREMA POVIJESTI I MEĐUSOBNO

Ovom raspravom ustanovljeno je nekoliko, čini se, metodološki važnih stavova: prvo, razvoj kapitalskog načina proizvodnje i tome načinu proizvodnje imanentno stvaranje mase radne snage (proletarijat, radnička klasa), u visokom stupnju korespondiraju s pojavom anarhizma u njegovim različitim verzijama i izdancima; drugo: anarhizam — u oblicima koji nisu izravan nastavak njegova izvornog lika — opstoji i u modernom kapitalskom društvu. Dakle, ako su prethodne tvrdnje razložne, kapitalizam i anarhizam idu skupa tako što povijesne mijene kapitalskog društva »izbacuju« na vidjelo i mijene anarhizma. Zato se anarhizam ne može olako označiti kao slučajna rubna pojava kapitalskog društva, niti je zasnovana apologija anarhizma mimo istraživanja povijesnih sadržaja proizvođenja kapitalskog društva.

Našom se dosadašnjom raspravom nastojalo da se ustanove i krucijalne tačke rasta i padovi anarhizma i marksizma. Međutim, tek je potrebno problematizirati: kako marksizam i anarhizam reagiraju na *iste* sadržaje (momente) kretanja kapitalskog društva; jesu li te reakcije istovjetne, različite ili, pak, oprečne. Takva bi problematizacija prekoračila granice i ograničenja ideologijskih rasprava o anarhizmu i marksizmu, te o njihovu međusobnom odnosu: ona bi i marksizam i anarhizam promišljala ne samo s obzirom na njihove ideje, nego prije svega s obzirom na ono treće, naime *povijest* po kojoj su i marksizam i anarhizam to što doista jesu. U protivnom, ne mogu se ni prevladati ideologijski nanosi kojima su (interpretativno) prekriveni i marksizam i anarhizam. Primjerice: kad se pojam anarhizma određuje tek prema Marxovim ili Engelsovim *interpretacijama* biti anarhizma, što dalje vodi predrasudama koje izviru iz neproblemskog prihvaća-

nja svega što su ti mislioci — u ovoj ili onoj prilici — napisali o anarhizmu. Čini se da u tom neproblemskom prihvatanju odlučujuće mjesto tvori Marxova kritika Proudhona, kritika dijelom nošena i osobnim temperamentom, koja se potom »dopisuje« u operacionalne odredbe anarhizma iz kojih se nastoji zahvatiti ne samo Proudhon nego i anarhizam uopće. Međutim, ostaje otvorenim pitanje: što je ostalo izvan Marxova vidokruga u kritici Proudhona, što ostaje izvan našeg vidokruga u kritici anarhizma uopće, dok je kritika oslonjena samo na Marxove uvide. U svemu je za razumijevanje i objašnjenje anarhizma značajna predrasuda o tome što je »lijevo« i što je to uopće »ljevičarenje«. Sadržaj tih pojmova (preko kojih se ustanovljuju i momenti kritike anarhizma) nije ni približno isti pođe li se sa stanovišta tzv. »znanstvenog socijalizma« II internacionale, sa stanovišta proizvoljnosti staljinističke ortodoksije koja iz vlastite ideosfere, kodovima svoje od povijesnosti života otrgnute ideosfere, interpretira kao »desno« i kao »lijevo« sve što nije s njom usklađeno i uvučeno u njezinu ideosferu. Nedovoljno je problematizirana i u marksizmu »po sebi razumljiva« tvrdnja: anarhisti su postavljali dobra pitanja, ali su davali i daju loše odgovore. Prije nego što se tvrdnja prihvati kao nešto »po sebi razumljivo, istom je potrebno ispitati koje »varijable« situacije mišljenja (djelovanja interveniraju između navodno »dobrih pitanja« i »loših odgovora«. Tome je potrebno dodati: može li se isto ustvrditi za dio Marxovih pitanja/odgovora i, posebice, za znatan dio pitanja/odgovora današnjih orijentacija koje sebe samooznačuju kao markističke. Naravno, i tu je potreban isti misaon napor i postupak kao u prethodnom primjeru. Ukratko, filozofijski i znanstveno, posve je nedozvoljeno iz neproblemskog prihvatanja jedne misli kritizirati drugu, bilo da je riječ o tome da se polazi od marksizma ili od anarhizma.

U prilog tvrdnji — kojom se uzimaju u obzir prethodne metodičke ograde — da su marksizam i anarhizam to što jesu doista tek po povijesti, želim ukratko istaknuti:

genuino, marksizam i anarhizam su prevratničke misli. Marksizam i anarhizam (svaki na svoj način) misle i korjenitu promjenu svega građanskog u zbilju novog ljudstva. Moć i nemoguć njihovih ideja ovise o povijesnom sklopu (složaju, sustavu) i autoritetu zatečenih materijalnih i duhovnih pretpostavaka mišljenja/djelovanja. Očito je da se ni marksistički niti anarhistički mišljena promjena ne može izvesti obilaženjem sklopa djelujućih povijesnih autoriteta, nego kroz njih, kroz njihovo razvijanje, ograničavanje i nadmašivanje. Zato se povijesno odmjereno mišljenje ovih prevratničkih nakana može — da ponovimo — izvesti tek problematizacijom sveze ideja i zbilje u osi njene suvremenosti, to jest s obzirom na ono što tvori bit povijesnog života.

Općenito, suvremenosti pripada sve ono što na bitan način određuje i suodređuje bivstvovanje nas današnjih. Dakako te odrednice *energei on* i *dynamei on* suvremenosti djeluju povezano,

istosmjerno i raznosmjerno. One imaju *dinamički međusoban odnos i rang*. Postoji, da ponovimo za Althusserom, svagda konkretan odnos naddeterminacije tvorbenih činitelja suvremenosti. Koji činitelji imaju naglašeno značenje u tvorbi suvremenosti? O tome postoje različite dijagnoze. Jedna je Heideggerova, poduzeta prije četrdesetak godina: moderna znanost je bitna pojava suvremenosti, bit znanosti je istraživanje, a bit istraživanja ide razvijanjem Descartesovih nastojanja stvaranja matematiziranih modela, njihova nabačaja na regije bića i ispostavljanje uvida o zbilji pomoću broja i računa. Uz uvažavanje autoriteta moderne znanosti i drugih bitnih pojava suvremenosti, u revolucionarnom mišljenju *revolucija* se uzima kao bitno zbivanje vremena i prostora epohe koju označujemo prijelaznom. Dakako, revolucija se u razmjerama epohe — koja je i znanstveno-tehničko razdoblje civilizacije — oklijevajući probija, zastaje, pervertira. Dinamičnost i protuslovlja, a ne pravocrtnost, bitna su obilježja procesa revolucije. U svemu, pak, postoji čvrsta »tačka«. Tamo gdje revolucija izostaje, gdje oklijevajući se probija ili gdje spektakularno tiska društvene mijene, znanost je na djelu: znanost i moderna znanstveno-tehnološkijska proizvodnja prožimaju život. Svojom konstruktivnom biti i neinstrumentalnim karakterom, moderna znanost i tehnika na nužan način realiziraju se u *sustavu*. U dinamičkom sustavu koji nastoji sve dohvatiti i sve učiniti proračunljivim, podobnim za računanje i racionalno upotrebljavanje, bilo da je riječ o materijalnim, duhovnim ili ljudskim pretpostavkama (materijalu) napredovanja znanosti i tehnike.

Možemo li, dakle, kazati: ako na nužan način imamo modernu znanost i tehniku u njihovoj konstruktivnoj biti, kojima je sustav primjeren način egzistencije, imamo i društvo koje se oblikuje u različite (znanošću i tehnikom prožete) tipove *društvenog racionaliteta*. Ako je tako — čemu inače ide u prilog oblikovanje modernog kapitalskog društva i razvijenog etatističkog ustrojstva socijalizma — onda su pred nama i snažni autoriteti o kojima mora povesti računa prewratnička misao, naročito ako u njoj živi samorefleksija, naime spoznaja da se izravnim preuzimanjem marksističkih ili anarhističkih projekcija promjene (nastalim u drugoj polovini devetnaestoga stoljeća) zapravo *dogmatiziraju* nacrti društvenih revolucionarnih promjena. I marksizam i posebice anarhizam nisu nastali u vrijeme objelodanjenja, nego tek nastajanja, biti znanstveno-tehničkog razdoblja civilizacije. A tehnika je, kako primjerice ustanovljuje H. Beck — takav odnos u kojem subjekt i objekt u svojoj supripadnosti imaju svoj ontologijski fundament; tehnika nije statična ideja nego zbiljski *stjek* (stjecaj, prigod), pa u tehničko doba ujedno padaju prostor, vrijeme i moć u jednom sasvim novom načinu — a to je upravo bitno — sve je postalo ili sve postaje proračunljivo i raspoloživo moći, snazi.

Ovu činjenicu *revolucionarni* marksizam još ne uzima dovoljno ozbiljno u obzir. Ona, naime, nalaže ono što je najteže: da se iz

stava metodičke skepse, dovedu u pitanje, da se još jednom vrednuju i prevrednuju mnoge ideje koje nisu ponikle na tlu modernog doba i koje nisu u svojim sadržajima prožete rečenom činjenicom. To, naravno, nije posredovanje na razini političkog procesa (između »opće« ideje i »aktualne« prakse), niti posredovanje na pojedinim drugim regijama proizvodnje života, nego upravo doslovno: posredovanje iz sredine mišljenja/djelovanja, iz mjerodavnosti *povijesnog toposa*, onog središta i bitnog poprišta života iz kojega se jedino i nadaže zbiljsko odmjeravanje ne samo sredstava mijenjanja zbilje nego i ciljeva ukoliko oni nisu povijesno odmjereno mišljeni. U pojedinim svojim verzijama marksizam, a *anarhizam načelno*, odriješeni su od autoriteta *povijesnog toposa*. Oblikovali su se u *ideosfere* (riječ što ju je »skovao« R. Barthes). Oblikovani u ideosfere — o kojima ću kasnije kazati riječ-dvije — prestali su da dovode u pitanje povijesnu narav svojih sredstava i povijesnost ciljeva, unatoč svemu što ne ide na ruku tim nepovijesnim pretpostavkama i postavkama o sredstvima i ciljevima. U dijelu marksizma, u anarhizmu načelno, još caruje bezbrižnost, nebriga iz koje se priviđa da je cilj već nekako osiguran, te se valja samo raspitati o raspoloživim sredstvima, kao da i sredstva nisu povijesno (iz autoriteta *povijesnog toposa*) određena sredstva. Metodički gledano, posredovanje ne dozvoljava osamostaljenje bilo kojeg relata, činitelja, konstitutivnog za dovoljnost i djelotvornost mišljenja/djelovanja ukoliko je ono revolucionarno. Dakle, i samog cilja. Marx je anticipirao teškoće bezbrižna mišljenja, jednim prividno naturfilozofijskim stavom u *Grundrisse*... Naime, »ako u završenom građanskom sustavu svaki ekonomijski odnos pretpostavlja drugi u građanskom ekonomijskom obliku i tako je sve (tu je naglašena riječ, I. P.) postavljeno ujedno pretpostavljeno, tako je i sa svakim organskim sustavom. Sam taj organski sustav kao totalitet ima svoje pretpostavke i njegov razvitak u totalitet sastoji se upravo u tome da sebi sve elemente društva potčini ili da iz njega stvara organe koji mu još nedostaju. Tako on historijski postaje totalitet«. Marx se poslužio usporedbom prirodnog i društvenog dešavanja u metaforičkom diskursu koji je instruktivan. Doista je tako da se moderna (ne: suvremena!) društva oposebljuju u određene tipove (oblike i oblića — A. Mazzone) racionaliteta čvrste sistemske zgusnutosti. Ako prevratnička ideja ne uvažuje taj način prerastanja sustava u »organski totalitet«, ona postaje krhka, fragilna, neotporna spram njegovim djelujućim moćima. To nije nekakva novost (osim za mišljenje koje sistematski izbjegava suočenje s činjenicama). Davno je ustvrđeno: otpor je već uračunat u sustav (Horkheimer). A prije toga Marx: sve postavljeno je kapitalski već pretpostavljeno!

Međutim, prosječno se misli da anarhizam, u svojim izvornim stavovima, naprosto poriče sve povijesno djelujuće autoritete, pogotovo da je nespojiv s kartezijskim i prosvjetiteljskim nazorima, te da navodno ne uzima u obzir mogućnosti oblikovanja društvenih

racionaliteta. Upravo Proudhon, kojega smatraju i »ocem anarhizma«, programatski opovrgava takvo površno mnijenje. Valja nam pročitati nekoliko stavaka teksta »Značajke zajednice i svojine«: »Sve što predstavlja zakonodavnu materiju i predmet politike stvar je nauke a ne mnjenja: zakonodavna vlast pripada samo razumu koji je metodički provjeren i dokazan... Pravda i zakonitost dvije su stvari isto tako neovisne o našem pristanku kao i matematičke istine. Da ih se čovjek pridržava, dovoljno je da budu poznate; da ih čovjek vidi, potrebno je samo da o njima razmišlja i da ih izučava. Što je onda narod ako nije suveren, ako od njega ne dolazi suverena vlast?... da bi istina koju on (građanin, I. P.) obznanjuje postala zakon, potrebno je da bude priznata. No što znači priznati zakon? Provjeriti jednu matematsku ili metafizičku operaciju, ponoviti pokus, promatrati pojavu, utvrditi činjenicu«. (*Preteče naučnog socijalizma*, Zagreb, 1978, str. 194). Zar nije u međuovisnosti članova niza »zakonodavna vlast — razum — pravda — zakonitost — zakon — provjeravanje« upravo na djelu nešto od prosvjetiteljske vjere i povjerenja u um, kao i kartezijansko (novovjekovno) vezivanje istine i istinitosti uz verifikacije kojima je uzor nauka, a unutar nje matematika. Proudhonova zajednica ipak je zajednica »iz uma«, umska tvorevina. Kao takva ona se mora konstituirati i kao društveni racionalitet. Zato se temeljna riječ anarhizma — »anarhija« nipošto ne može odrediti kao proizvoljnost, nego kao suprotnost vladavini sile i primjerenost zakonu, a zakona provjerljivosti po uzoru na novovjekovni uzoran slučaj naučnosti. Ne proizvoljnost, ne iracionalnost, ne nekakav antisustav, nego upravo samopostavljanje razuma (uma) na osnovu unutrašnje samokritike i svjetovne verifikacije — nalazi se, bar kad je riječ o Proudhonu — u temelju anarhizma. »Sloboda je anarhija, jer ne dopušta vladavinu sile, nego samo vlast zakona, to jest nužnosti. Sloboda je neizmijerna raznovrsnost, jer poštuje želje svakog čovjeka u granicama zakona« (*Isto*, str. 195).

U čemu je, dakle, problem ako razložno ustanovljujemo da i anarhizam nosi sobom moment novovjekovnog filozofiranja, povjerenja u izgradnju zajednice »iz uma«, umske zajednice. Problem je u tome što je u našem dobu, u nerazvijenim društvenim odnosima, ta novovjekovna ideja ozbiljena: znanstveni um, totalizirajući znanstveni um povezan s političkom (samo)voljom, voljom za moći, na djelu je u modernim tipovima društvenog ustrojstva. U modernom kapitalskom društvu i etatističkom razvijenom ustrojstvu socijalizma ponajviše. Sjedinjenje »objektivnosti« moderne znanosti (u kojoj je filozofijski um nadomješten razumskim, nereflektiranim, znanstvenim, operacionalnim i na bića primjenljivim tvorbama) i načinâ osamostaljene političke volje za moći, djeluje pacificirajuće na volju da bude drukčije nego što jest. Marcuseova analiza u *Čovjeku jedne dimenzije* to bjelodano potvrđuje. Cjelovita analiza etatističkog ustrojstva socijalizma, u tom smislu, još ne postoji. Anarhizam i marksizam u pojedinim svojim orijentacijama

(osobito u onima koje djelujućim moćima povijesnog svijeta žele suprotstaviti krhka, nepovijesna, »humanistička« načela) već su iskusili pacifikatorsku moć modernih kapitalskih i »socijalističkih etatističkih« ustrojstava, društava koja racionaliziraju, radi upravljanja ljudima, tečevine filozofije subjektivnosti i moderne znanosti.

Marksovski shvaćen marksizam i anarhizam, unatoč tome što oba misle prevrat svega građanskog, međusobno se jako razlikuju. Marksovski marksizam se kloni toga da proizvede *ideosferu*, anarhizam je to učinio. Ideosfera je samostalan govor ideologije koji zaposjeda (tendencijski) cjelinu prostora govora, te prostora mišljenja/djelovanja. Ideosfera djeluje tako da se otrže od svoga stvaraoca: čim se razviju temeljni stavovi filozofijskog ili znanstvenog sustava, oni — u potenciji — zadobivaju naspram stvaraocu samostalnu energiju, postaju samostalan nosilac energije. Stvaranje ideosfere nije bila Marxova nakana. Marxov se vodeći interes spoznavanja, u razlici prema svakom totalizirajućem i totalitarnom naumu, pokazuje — govoreći u terminima hermeneutički motivirane filozofijske znanosti — kao jedinstvo interesa za komunikativnim razumijevanjem i interesa za kritičkim razmišljanjem čovjeka o sebi, razmišljanjem koje oslobađa. U prvom interesu riječ je o načinu razumijevanja i objašnjenja kojim se stvar rastvara u odnos i proces, ustanovljuje se novo sporazumijevanje na svakoj tački njegova prekida pod uplivom otuđenih moći, prije svega opredmećujuće (i postvarujuće) moći kapitala koji je supstancija i subjekt društva, kapitalskog društva. Kritičko i samokritičko stanovište čovjeka, njegov interes za samoemancipacijom, istom je moguće tamo gdje se postvareni odnosi kritičkom analizom njihova temelja, biti i fenomenologije pokazuju u onome što doista jesu: odnosi ljudi u uvjetima »razdrtnosti svjetovne osnove« (Marx, *Ad. Feuerbach, teza 4.*). Oba interesa spoznavanja u Marxa su na djelu kad iznutra prosvjetljavaju ne samo *cameru obscuru* ideologije (već oblikovane »krive«) svijesti, nego prvenstveno *cameru obscuru* rada unutar koje se, kao u crnoj kibernetičkoj kutiji, zbivaju procesi-odnosi na kojima se utemeljuje i *camera obscura* ideologije, kojima je ona uopće omogućena; i, što je najvažnije, u procesu rada Marxu se pokazuje *praksa ideologije*: stalnost opredmećivanja ekonomskih, političkih i duhovnih potencija kapitala kao supstancije i subjekta društva. Na žalost, u kritici zbilje i u kritici marksizmu različitih i oprečnih ideja, danas se komotno postupa. Prenebregava se *camera obscura* rada, iz stanovišta samovlasnog znanja o krivoj i pravoj ili pravoj svijesti, bez obrazloženja koja se utemeljuju na radno-proizvodnim činjenicama, na povijesnom načinu bivanja sklopa proizvodnih snaga, te se različite i oprečne ideje naprosto *kodiraju* dogmatskim skrutnjavanjem izvedenica iz Marxova djela: te izvedenice tvore doista ideosferu. Ta ideosfera nije Marxovo djelo nego je rezultat i »kritička osnovica« različitih Marx-interpretacija čija je zajednička karakteristika: po mjeri protoka vremena dogmatizacija Marxova povijesno materijalističkog

nacrta jedne znanosti, »znanosti povijesti« koja svoju moć i nemoć može samo razviti konkretnim istraživanjem, a nipošto etiketiranjem. Marx u *Kapitalu* djelatno provodi tu namjeru: *Kapital* je prikaz cjeline kapitalskog društva, to jest društva kojemu je kapital supstancija i subjekt. To je *paradigmatički* prikaz: svako se društvo, ukoliko je kapitalsko, mora producirati-samoproducirati-reproducirati po temeljnim značajkama modela — budući da granica kapitala jest kapital sam, *Kapital* je poprište iskušavanja Marxove ideje »znanosti povijesti« i njezina »negativna realizacija« — realizacija u horizontu uzornog slučaja građanskog svijeta, kapitalsko društvo. Marx nipošto nije kriv što su njegovi znanstveni (ne u smislu posebne znanosti, nego po ugledu na sve velike misaone sustave od Aristotela, preko Hegela ili, recimo Husserlova pokušaja izgradnje filozofije kao »stroge znanosti«) rezultati preimenovani kasnije u stavove *učenja*. Pa umjesto kritike političke ekonomije imamo političku ekonomiju socijalizma, umjesto kritike politike imamo politologiju itd. Nadalje, *Kapital* je uzorno djelo revolucionarne znanosti u kojem se — upravo radi povijesno primjerenog djelovanja — *uvažuje autoritet* sklopa proizvodnih snaga. Izvjesno je: nakon *Kapitala* marksizam se ne može nazvati *marksovskim* ukoliko apstrahira od mjere, povijesnosti revolucionarnog mišljenja, bilo da je riječ o »povratku« isključivo tzv. *Pariškim rukopisima* ili, pak, isključivo stavovima Marxova učenja kakvi su primjerice izloženi u *Manifestu komunističke partije*. Oba »povratka« na nužan način produciraju marksizam kao *ideosferu*, ako se ne upušte u konkretno istraživanje povijesne zbilje »otuđenja« ili očekujućih revolucionarnih prevrata. No, ako se pak dadu na istraživanje i prikazivanje povijesnog materijala, onda im *Grundrisse*, *Kapital* i *Teorije o višku vrijednosti* na nužan način postaju prvo znanstveno štivo. Međutim, *s anarhizmom stoji drukčije!* U cjelokupnoj literaturi anarhizma *ne postoji* djelo usporedivo s *Kapitalom*. Ne postoji djelo koje bar približno tako produbljeno i tako sustavno — posebice u ekonomijskom području kao poprištu proizvodnje života — istražuje kapitalsku zbilju. Ta činjenica iziskuje i pitanje: koje spoznaje kompleksa društvene zbilje (prije svega sklopa proizvodnih snaga i njihove povijesnosti, njihova autoriteta) utemeljuju ideje anarhizma, osobito danas? Koje istraživanje cjeline re-produkcije građanskog svijeta (kapitalskog osobito) utemeljuje povijesno utemeljenje, izvedbu i djelotvornost ideja anarhizma. Usprkos tome što se današnji marksizam, marksizam krize svijeta i marksizam u krizi, ne može preporučiti velikim istraživanjima, anarhizam nema ni takve rezultate. On je težište svojih istraživanja i težište svoje kritike sabrao prema politici. To je u ranom periodu svojega razvitka činio i Marx. Ali, kasnije nailazi osvještenje: istraživanje ontologijskih, unutar njih ekonomijskih, pretpostavaka politike. Anarhizam to nije učinio. Izostala osvještenja o ontologijskim (tačnije: povijesno ontologijskim) pretpostavkama ideja *volens nolens* vode razvijanju *ideosfere*: samostalnog

govora ideja čije povijesno-ontologijsko utemeljenje nije propitano, pogotovo u današnjem svijetu i društvima koja se organiziraju kao čvrsti društveni racionaliteti (tihe ili izričite) represije koju jedino može dovesti u pitanje jednako tako sustavna organizacija i akcija. Anarhizam danas nema taj odgovor na izazove moderne kapitalske zbilje. Marksizam također ima teškoće. Njegove su teškoće druge naravi: on na evropskom zapadu tek s velikim zastoјima i oscilacijama *ipak* isprobava mogućnosti sustavnog otpora sustavu dominacije kapitala.

Pri kraju, samo da napomenem. Ovdje je bilo riječi o tome da samoupravljanje nije jedino u marksizmu potaknuto, štaviše: bilo je primjedaba po kojima ono u izvornom marksizmu nije ni temeljitije problematizirano. Ta je tvrdnja tačna i nije tačna. Istina je da na stranicama Marxova djela nije nigdje izrijekom, sustavno i podrobno pisano o samoupravljanju. To je Marxu bilo *nepotrebno*, čak neizvodljivo. On se u Kapitalu jasno ograđuje od namjere da piše o nekakvoj »kuhinji budućnosti«. Njemu je važno da istraži zakone nastanka, razvitka, života i smrti jednog društva: kapitalskog društva. Tek usput, ali metodički odlučujuće, on — u suprotnosti prema postojećem kapitalskom stanju — piše o skidanju »maglene koprene« kad društveni život bude pod kontrolom udruženih ljudi, on piše o »carstvu nužnosti« kao domeni slobode u domeni povijesnih mogućnosti organiziranja društva primjereno »prirodi čovjeka«, on piše o granicama kapitala itd. Ta i slična mjesta su *bitni* iskazi o samoupravljanju: u njima se respektira moć postojećega, ali se ukazuje i na njegove granice, te povijesnu mjeru probijanja novog (samoupravljčkog, također) kroz prevladavanje sila odrednica vremena, prevladavanje koje »skraćuje porođajne bolove«, koje ne može snagom nekakva ideologijskog nalažućeg nijekanja naprosto poništiti činjenice. Uostalom, lijepo je rečeno u poglavlju o fetiškom karakteru robe: *spoznaja ne ukida svoj predmet!* Zato je tačno i nije tačno tvrđenje o nedostatku »konceptije samoupravljanja« u izvornom marksizmu: konceptija postoji, ali ne kao izveden sustav teorijskih iskaza, nego kao ukaz na imanentne granice postojećega i mogućnost sudjela mišljenja/djelovanja u njihovu nadmašivanju po mjeri povijesti. Nesumnjivo, to su dragocjeniji iskazi od ma koliko raščlanjenih teorija i pokušaja poduzetih u krilu anarhizma, teorija koje ne polažu sebi računa o unutrašnjim granicama egzistencije pojave.